

OLÁH RÓBERT

Egy református lelkész könyves műveltsége

Apáti Madár Miklós olvasmányai I.

Apáti Madár Miklós (1662–1724) műveltségének feltérképezéséhez a kortárs lelkészekhez viszonyítva szokatlanul sok forrás áll rendelkezésünkre. Ismerjük omniáriumát¹ (diákkori jegyzeteivel és prédikációival), Leidenben megjelent disputációt,² és főművét, a *Vita triumphans civilist*.³ Olvashatjuk verseit,⁴ peregrinációs albumának⁵ bejegyzéseit és egy alkalmi nyomtatványban fennmaradt személyes hangvételű

¹ TtREK Nagykönyvtára, R 617. *Apáti Madár Miklós omniáriuma 1680–1717*. (A továbbiakban I. *Omniarium*) Elemezte ALMÁSINÉ HÉVIZI Natália, *Apáti Miklós omniáriuma*, Szeged, 1983. A disszertáció jelenleg nem hozzáférhető.

² *Disputatio theologico-critica tripertita naturae tōn ūrīm we-tūmīm Urim et Thummim ad mentem Scripturae Sacrae, supertatis heterogeneis opinionibus enucleandae consecranea... pars I–III*, Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1686, RMK III. 3402. A továbbiakban I. *Urim et Thummim*.; *Disputatio theologica de virga Mosis*, Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1687, RMK III. 3445. A továbbiakban I. *De virga Mosis*.

³ APÁTI MADÁR Miklós, *Vita triumphans civilis, sive Universa vitae humanae peripheria, ad mentem ... Renati Des Cartes ex unico centro deducta*, Amstelodami, apud Abrahamum a^o Someren, 1688. A továbbiakban I. *Vita triumphans*.

⁴ Debreceni diákként gyászverset írt Martonfalvi Tóth György (*Lamentum metricum...* RMK I. 1255a) és id. Köleséri Sámuel (*Brabeum vitae...* RMK II. 1517.) halálára. Peregrinusként üdvözlő verset írt Karmaczi Vári Mihály (RMK III. 3354.), Komáromi A. János (RMK III. 3404.), Nógrádi Benedek (RMK III. 3406.), Kondorosi János (RMK III. 3446.) és Zádorfalvi Márton (RMK III. 3577.) disputációjára, valamint Abraham van Poot (1638–1703) *Hortus Malabaricus*a elé. L. *Az első kuruc mozgalom korának költészete (1672–1686)*, sajtó alá rend. Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1986 (Régi magyar költők tára XVII. század, 11) 542, 859–860; BUJTÁS László Zsigmond, *Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689) = Lymbus, Magyarságtudományi forrásközlemények*, (4)2006, főszerk. Ujváry Gábor, Bp., Balassi Bálint Intézet (et al.), 2006, 99–114.

⁵ TtREK Nagykönyvtára R 689. *Apáti Madár Miklós peregrinációs albuma 1687–1689*. A továbbiakban I. *Peregrinációs album*.

írását.⁶ Emellett ránk maradt töredékes könyvjegyzéke,⁷ valamint néhány kötet a könyvtárából. A 19. század vége óta többen foglalkoztak a személyével, így jónak mondható a téma szakirodalmi feltártsága, album amicorumát és omniáriumát azonban még nem aknázták ki kellő részletességgel. A margináliák és a citátumok, valamint a könyvjegyzéken szereplő tételek, és az egykor birtokolt művek halmazainak keresztmetszetében találkozunk az olvasástörténet és a könyvtártörténet, hogy segítségükkel felvázoljam a református lelkész könyves műveltségének részleteit – finomítva és árnyalva a korábban megjelent tanulmányokban szereplő megállapításokat.

A possessorbejegyzéseit tartalmazó könyveit és a tételenként azonosított jegyzékét a Függelékben közlöm. Apáti életét, iskoláit, hazai és külföldi professzorait egy kisebb terjedelmű tanulmányban⁸ mutatom be, annak eredményeit csak szükség szerint ismétlem.

Apáti műveltségének alapjai

Olvasmányainak ismertetéséhez a kéziratossá és nyomtatott műveiben hivatkozott auctorok (vagy amennyiben megjelölte, azok műveinek) bemutatását kiegészítettem a fennmaradt köteteinek és könyvjegyzékének vizsgálatával. A *Vita triumphans civilis* hivatkozásait Apáti karteziánus elkötelezettségének bizonyítékeként már Turóczi-Trostler József⁹ is kutatta, de nem szentelt nagyobb figyelmet más fontos területeknek, mint a teológia vagy az antik irodalom. Most megkísérlem pótolni a mulasztást, hiszen csak ebben az egy művében közel 110 forrását jelölt meg Apáti – némelyiket akár tíz alkalommal is. Az összes jelenleg ismert művét és a kéziratossá jegyzetekkel ellátott köteteit áttanulmányozva, figyelembe véve az ismétlődéseket és az átfedéseket, megállapítható, hogy összesen több mint 160 hivatkozással ajándékozta meg olvasóit, többnyire egy-egy szerzői név formájában. Mivel a források túlnyomó része

⁶ *A' szabados tudományoknak mesteréhez, philosophiának doktorához, Helvética Confessiön lévő szathmári szent gyülekezetnek kegyes prédikátorához, azon dioecesisben lévő tiszteletes atyjafiaknak érdemes esperestjéhez, tiszteletes és tudós Vári Mihály uramhoz, régi barátságának szövetsége szerint, Vári Kristina szerelmes hajadon leánya' égi tűz miatt esett szomorú halála felett, vigasztaló levele Apáti Miklósnak...* = VÁRI Mihály, *Thabera, az-az, Istennek olyan meggyulladott tüze, melyet az égből hirtelen bocsátott...* Vári Kristinára, Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, 1716, 85–112. Az 1712-es gyászos eseményre egy évvel később reflektáló levél csak 1716-ban jelent meg Vári művében, Szigeti Gyula István *Elmélkedésével* együtt. A továbbiakban l. *Vigasztaló levele*.

⁷ *Partiumi könyvesházak 1623–1730, (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, Bp., Szeged, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14) 321–324. (A továbbiakban l. *Adattár* 14.)

⁸ OLÁH Róbert, *Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós életrajzához* (Megjelenik a 2013/2014. évi *Egyháztörténeti Szemlében*)

⁹ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar cartesiánusok = Uő, Magyar irodalom, világirodalom, tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, I, 183–194. (A továbbiakban l. TURÓCZI-TROSTLER 1961.)

az 1680 és 1700 közötti időszakból maradt fenn, így az alábbi megállapításaim is jórészt Apáti életének ezen időszakára vonatkoznak.

A Szentírás

Bármilyen alkalommal és formában szólalt meg Apáti, a legtöbb idézetét a Szentírásból merítette. A Kollégium egykori tógás diákja, a gyakorló lelkész, a keresztény filozófus elsőszámú forrása egyértelműen a Biblia volt. Nem maradt fenn személyes használatú Bibliája, de a könyvjegyzéke szerint volt egy görög nyelvű Újszövetsége.¹⁰ A Németalföldet megjárt peregrinus a gazdag könyvkereskedelemmel rendelkező egyetemi városokban gyakorlatilag bármilyen nyelven vásárolhatott Szentírást, így akár Leusden-féle héber és Junius–Tremellius-féle latin Bibliát is. Tótfalusi Kis Miklóssal ápolt jó kapcsolatát¹¹ ismerve biztosak lehetünk benne, hogy volt példánya a frissen kinyomtatott magyar nyelvű amsterdami kiadásból (1685) is.

Logikai ismeretek

A diákkorában vezetni kezdett, csonkult, ázott és helyenként többször átfirt omniáriuma szerint Apáti a ramista logikát követte. A Martonfalvi és Szilágyi Tönkő alatt felnőtt lelkésznevezettek körében ez egészen általános jelenség lehetett, hiszen mindketten a Ramus–Amesius tengely mentén gondolkodtak.¹² Omniáriuma elejére 1680-ban lejegyezte Lisznyai Kovács Pál Petrus Ramus logikájáról szóló előadását. Később a szillogizmussal kapcsolatban George Downame (Downham, Dounamus, 1560–1634) puritán cambridge-i logikaprofesszor, Ramus követőjének egyik művére¹³ hivatkozott.

Hogy „...eloquentiát, facundiát acquirályak”

Antonio Guevara *Fejedelmeknek serkentő órája* magyar nyelvű fordításának Apáti gyűjteményéből bekerült példányát jó fél évszázada még a Kollégiumi Nagykönyvtárban használta Bán Imre, amely később duplumnak minősítve átkerült a Debreceni Egyetem Könyvtárába.¹⁴ Bán Imre már közölte az autográf bejegyzést,¹⁵ amelyben Apáti tanúsítja, hogy három alkalommal is végigolvasta a művet. Először 1683–1684-ben

¹⁰ *Adattár* 14, 320–324, 172. tétel.

¹¹ WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, Harmadik száz I. és II. tized, ford. Vida Tivadar, Bp., Medicina, 1970, 69–71. A továbbiakban I. WESZPRÉMI 1970.

¹² BARTÓK István, *Két XVII. századi magyar egyházi retorika, Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesiani, Szilágyi Tönkő Márton: Biga pastoralis = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983/5, 447–461.

¹³ Valószínűleg a *Georgii Dounamii Comentariorum in Rami Dialecticam* című művére.

¹⁴ DEENK 700.566 L. a Függelékben.

¹⁵ BÁN Imre, *Fejedelmeknek serkentő órája, Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez = Irodalomtörténet*, 1958, 372.

Lisznyai Kovács Pál és apja biztatására, másodszer Galambos Ferenc udvarában 1694-ben, hogy saját szavaival élve: „az Udvari állapothoz okosabb légyek és eloquentiát, facundiát acquirállyak”, harmadszor pedig toronyai prédikátorságában 1717 nyarán, hogy ismereteit felfrissítse.¹⁶ Az efféle újraolvasásról szóló bejegyzések sajnos meglehetősen ritkák a régi nyomtatványokban, pedig sokat elárulnak nemcsak a használat módjáról, hanem a miértjéről is. Eszerint Apáti nem az állambölcseleti részletek miatt, hanem praktikus célból forgatta. Főként, hogy retorikai műveltségét csiszolja, hogy az udvari életben könnyebben eligazodjon, és talán azért is, hogy az antik és fiktív történetekben találjon kikapcsolódást üres óráira.

A kötet a gyakori „notabenézés” mellett rengeteg aláhúzást tartalmaz, ami igen gyakran nem a törzsszövegre, hanem a nyomdai szedő által a lapszélen elhelyezett citátumokra irányul. Érdemes lenne összevetni, hogy a kiemelt idézetek vajon megjelennek-e a *Vita triumphans*-ban vagy Apáti más műveiben. Egyik kedvelt olvasmánya lehetett Guevara műve, Apáti közvetlenül mégsem említi egyik művében sem, így feltehetően jelöletlenül citálta Guevara gondolatait. Viszonylag kevés szöveges megjegyzést fűzött az olvasottakhoz, a kötetet végiglapozva Eutropius Róma történetét bemutató *Breviarium*-át és egy Hippocrates-idézetet leszámítva csak két Busbequius-utalással gazdagodunk.¹⁷ Utóbbiak Ogier Ghislen de Busbecq (1522–1592) *Epistolae, deque rebus Turcicis* című művéből származnak és mindkétszer Szulejmán szultánról szólnak. A flamand humanista I. Ferdinánd konstantinápolyi nagyköveteként 1554-től 1562-ig a Fényes Portáról küldött leveleiben a Török Birodalom életéről értekezett. Ezen túl néhány, a tartalomhoz köthető bejegyzése érdemel még figyelmet. Az első Guevara azon megjegyzésére reflektálva született, miszerint az igaz filozófusok nem sokat adnak a testi mivoltukra, itt Apáti a „Tales, Cartesius, Volderus, Poiretius” névsort jegyezte fel.¹⁸ A második: „Héj Második Rakóczi György! Az Atyád készítette ez Könyvet, de nem olvastad úgy meg; hogy által ne ugrottad volna.”¹⁹ – utalva arra, hogy az erdélyi fejedelem Guevara tanácsával ellentétben egy másik ország elfoglalásáért a sajátját vitte veszedelembe.

Guevara műve latinul és magyarul is népszerű volt, felekezettől és pártállástól függetlenül olvasták az udvari kultúra formálói és részesei. Református erdélyi fejedelmek, katolikus püspökök, evangélikus főurak kedvelt olvasmánya volt²⁰, ennek

¹⁶ A bejegyzés közlését l. a Függelékben.

¹⁷ GUEVARA, Antonio, *Fejedelmeknek serkentő órája*, Bártfa, Klósz Jakab, 1628, 7, 234, 211, 502. Tulajdonosai voltak még: Sonkádi Lőrinc, Nánási K. Demeter és Gönyüi (Pócs?) Péter. (A továbbiakban l. GUEVARA 1628.)

¹⁸ „Tales fuerunt Cartesius. Volderus. Poiretius. Hi duo posteriores Praeceptores et Amici mei.” (L. a Függelékben.)

¹⁹ GUEVARA 1628, i. m. 774. L. a Függelékben.

²⁰ Bethlen Gábor, a Mikulichok, Thurzó György, Révay Péter, Ostrosith Miklós, Forgách Simon, Rakóczi Zsigmond, Pázmány Miklós és Balassa Pál könyvtárában is megvolt a mű. L. MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális örökség) 53., 68., 188., 198., 204., 225., 227., 250., 253. (A továbbiakban l. MONOK 2012.)

ellenére hazai recepciója még alig kutatott.

Antik auktorok

A református kollégiumokban oktatott ókori római és görög szövegek alapjaiban meghatározták az ott végzetek műveltségét. Apáti számtalanszor használta őket forrásként, összesen 34 antik auktort sorakoztatott fel. A költők és írók közül különösen Cicerót²¹ és Ovidiust²² kedvelte, de többször hivatkozott Catóra, Vergiliusra, Horatiusra, Senecára, Martialisra és Sophoclesre. Ritkábban tűnik fel nála Antiphanes, Diphilus, Sallustius, Plinius, Menander, Plautus, Menippus, Marcus Pacuvius vagy Quintilianus rétor neve.

Az antik történetírók a költők és drámaírókhoz hasonló gyakorisággal szerepelnek nála, elsősorban Herodotost és Plutarchost idézte Suetonius, Homerus, Tacitus, Valerius Maximus és Josephus Flavius mellett. Egy-két idézettel előfordul a szövegeiben Diodorus Siculus, Velleius Paternulus, Xenophon, Pompeius Trogus, Livius, Dionysius Halicarnasseus, valamint Curtius Rufus neve.

Meglepően szegényesnek tűnik az általa hivatkozott antik filozófusok sora, csak Platón, Diogenészt, Zénont és egy alkalommal Arisztotelészt említi. A geográfusok közül egyedül Strabon, a jogtudós Ulpianus háromszor is szerepel a *Vita triumphans*ban.

Humanisták

Humanista auktorokat leginkább a főművében citált: Julius Caesar Scaliger *Exotericarum exercitationumát*, Caelius Rhodiginus *Lectiones antiquaejét*, Baptista Mantuanus epigrammáit, Johannes Cuspinianus írását, Sebastian Franck krónikáját és Petrus Cunaeus *De republica Hebraeorumát*. A leggyakrabban itt találkozunk az olvasott művek címével is.

Irodalom

Mindössze két szépirodalmi szempontból értékelhető művel találkoztam a *Vita triumphans* lapjain: a 13. századi perzsa költő, Szádi Rózsakertjével és Beniczky Péter (1603–1664) morálizáló *Magyar rithmusaival*. Apáti a *Vita triumphans*ban latinra fordítva közölte Beniczky strófáit, Turóczi-Trostler József megítélése szerint megfosztva a „latin nyelvet minden méltóságától s a humanizmus nyelvét újra barbár fordulatokkal és szólásokkal teljes, mindennapi népieskedő «vulgáris» latinsággá” degradálva és kibővítve, cifrázva, hogy végül alig lehet ráismerni.²³ Mentségére szóljon, hogy Apáti nem műfordítást akart készíteni, hanem mondandójához kere-

²¹ Cicero levelei, a Balbo és a Titus Annius Milo (Apátinál: Antonius (!) Milo) védelmében írott beszédei.

²² *Metamorphoses, Fasti*.

²³ TURÓCZI-TROSTLER József, *Beniczky Péter latin fordításban = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1936/4, 443–446.

sett példát Beniczkynél többek között arra, hogy a rágalmazás nyilai még az olyan erényes személyeket is kikezdi, mint amilyen Descartes volt. Százi *Rózsakertjét* is az erkölcsi tanulságok miatt forgathatta.

Történelem

Mindenekelőtt egykori professzora, Lisznyai Kovács Pál hatásával kell számolnunk, ha Apáti történelmi ismereteit szeretnénk felidézni, omniáriumában az 1683-ban Debrecenben kiadott *Chronologia sacra* című munkájára utalt. Sok ókori történelmi példát hoz Apáti a forrás említése nélkül, főként a római, a görög, az egyiptomi és a zsidó történelemből – utóbbiakat részben az Ószövetségből meríthette. Nagy Sándortól a Habsburg császárokig számos történelmi személy megfordul a szövegeiben, főként a *Vita triumphans*-ban. A közel kortárs példák között szerepel angol, francia, spanyol, dán, svéd és német is. Apáti uralkodói ideáljáról, Hunyadi Mátyásról szól Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decadese* és Galeotto Marzio gyűjteménye, amely több alkalommal is forrásul szolgált a *Vita triumphans* esetében. A magyar történelmi személyek közül említette még I. Rákóczi Ferencet, Báthori Istvánt és Anjou Mária királynét.

Az omniáriumába 1685-ben feljegyzett, megtérésre sürgető prédikációban található egy utalás Bartha Boldizsár krónikájára, amiből Apáti felidézte Debrecen sok „jajt, gyászt és siralmat” látott történelmét.²⁴ A Vári Mihályhoz írott *Vigasztaló levele* végén még egyszer visszatért a krónikához, hogy a Veres toronyba rövid időn belül kétszer becsapó mennykő példáját hozza.²⁵

1690 júliusában, Németalföldről hazatérve megajándékozta szülővárosa szenátusát Joseph Justus Scaliger (1540–1609) *De emendatione temporum*a egyik vaskos példányával. A városi szenátorok műveltségére is utalhat az ajándékozó gesztusa: nem valami könnyed olvasmányt ajánlott a figyelmükbe, hanem egy bonyolult számításokkal, valamint szamaritánus, arab és héber nyelvű szövegekkel tűzdelt művet. A kötet végül a Kollégiumba került, ahol ma is őrzik.²⁶ Ezt a példányt használta Apáti első értekezése, az *Urim et Thummim* írása közben: a disputáció A3 verzó lapján olvasható hivatkozást kikeresve Scaliger művében, a 654. lapon aláhúzással kiemelve megtaláljuk az idézett sorokat. A kötetben néhány apró javítást is találunk, főként a kalkulációkat illetően. Scaliger munkája új megvilágításba helyezte az antik kronológiát, mivel nem csak a görög és római történelmet vette alapul, de ezeket összevetette más ókori államok (Perzsa Birodalom, Egyiptom, Izrael) időszámítási módszereivel.²⁷

²⁴ BARTHA Boldizsár, *Rövid chronica avagy oly beszélgetés, mely az közel el mult száz esztendőök alatt Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokrul... irattatott, és szedegettetett össze*, Debrecen, Karancsi György, 1666. (Omniáriuma, 294–295.) Apáti az *Urim et Thummim* harmadik részét részben Barthának is ajánlotta.

²⁵ *Vigasztaló levele*, 110. A Veres torony a Szent András templom különálló harangtornya volt, 1802-ben leégett.

²⁶ TtREK Nagykönyvtára K 1023. L. a Függelékben.

²⁷ GRAFTON, Anthony, *From De die natali to De emendatione temporum, The Origins and Setting*

Államelméleti és jogi ismeretek

A *Vita triumphans* azon részében jelennek meg a különböző jogi és politikai iskolák képviselői, ahol a társadalom egyes embertípusainak (törvénytisztelő és istenfélő polgár, barát, fejedelem, szülő, gyermek, pap, tanár) eszményi képét igyekszik megrajzolni Apáti.²⁸ Támogatóiról és célközönségéről sokat elárulhat az is, hogy kiknek ajánlotta azt. Az 1688-ban Amsterdamban kiadott főművét Jacob Boreel polgármesterhez, valamint Johannes Hudde, Cornelius Geelvinck, Nicolaus Witsen és Johannes Appelman városi szenátorokhoz címezte. A kötet eljutott hozzájuk: Geelvinck aranyozott supralibrosszal ellátott példánya ma is kézbe vehető az Akadémiai Könyvtárban, ahová Ráth György útján került.²⁹

A 17. század az államelméleti művek virágkora volt, bőségesen válogathatott Apáti a különböző irányzatok között. Hugo Grotius (1583–1645) az emberi észre alapozott természetjog és a nemzetközi jog megteremtője *De jure belli ac pacis* (1625) című művével a kialakuló modern államok egyik ideológusává vált. Apáti kilenc alkalommal citálta Grotiust. Samuel Pufendorf (1632–1694) már Grotius követőinek harmadik nemzedékéhez tartozott, akik az ember döntési szabadságát hangsúlyozó racionalista természetjogot képviselték.³⁰ Őt négyszer is citálta Apáti (egyszer biztosan a *De jure naturae et gentium*ot), Johann Reinhard Vitriariust pedig egy alkalommal említette. Apáti a karteziánus szenvedélyelméletet ötvözte a korabeli természetjogi elméletekkel, egymást kiegészítve jelentek meg nála. Grotius szolgálat alapul a társadalommal kapcsolatos ismereteihez, Pufendorftól átvette a „társias” ember elméletét, majd ezt kapcsolta össze Descartes nyomán azzal, hogy a társadalom érdekében a káros szenvedélyeket le kell győznünk magunkban.³¹

Mindössze egy alkalommal tűnik fel Thomas Hobbes (1588–1679) a *Leviathannal* (1651), aki filozófiájában a természetjog alapján működő igazságos társadalmi rendet kutatta.³² Adriaan Houtuyn hobbesiánus jogász szintén egy hivatkozással van jelen.

Petrus Cunaeus *De republica Hebraeorum*át olvashatta az antik zsidó állam és egyház leírásaként, de valószínűbb, hogy a mű első könyvének állameszméje ragadta meg.³³ Érdekes, hogy a 17. században szintén népszerű Justus Lipsius életműve eddigi adataink szerint hiányzott Apáti olvasmányaiából.

A Justinianus császár (527–565) által kodifikáltatott római jog meghatározó volt

of Scaliger's Chronology = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 48(1985), 100–143.

²⁸ TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. 193.

²⁹ MTA Kézirattára, Ráth 1343.

³⁰ FRIVALDSZKY János, *Természetjog, eszmetörténet*, Bp., Szent István Társulat, 2001 (Jogfilozófiák) 218–220.

³¹ LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek, a heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 2009 (Arianna könyvek, 1) 94–95. (A továbbiakban I. LACZHÁZI 2009.)

³² FRIVALDSZKY 2001, i. m. 253–279.

³³ *Republicanism, A Shared European Heritage*, Vol. I, *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*, ed. Gelderen, Martin van, Skinner, Quentin, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 258–259.

a kora újkori jogértelmezésben. *Institutiones*ét kilenc alkalommal citálta Apáti, egyszer pedig az Arnoldus Vinnius által kiadott *Institutiones*-kommentárt is. Gazdagon reprezentált a jogtudomány ezen kívül is a *Vita triumphans*ban. Idézi az utrechti pofessor Antonius Matthaeus (1601–1654) *Digestát* kommentáló *De criminibus*át, és Benedict Carpozov (1595–1666) lipcsei jogtudós, a német büntetőeljárás megalapozója *Praxis criminalis*át. Modern olvasmánynak számított Ulrich Huber, a századvég népszerű karteziánus jogtudósának³⁴ *De jure civitatis* (1672) című főműve, amit többször is citált Apáti. Igen friss volt Johannes Behrend *De prima inter homines lege, ex iure mundi*ja is, mivel az csak 1686-ban hagyta el a prélumot. Főművében éppen csak megemlítette Werböczy szokásjoggyűjteményét, a *Tripartitumot*.

Természettudományok

Művei főként a filozófia és a teológia körében születtek, így kevés természettudományos ismeretet tartalmaznak. Figyelemre méltó Thomas Burnet (1635–1715) népszerű geológiai írása (*Telluris theoria sacra*), amire Apáti az egyik (véltetően 1683. április 15-én keletkezett) prédikációjának lapszélére írt jegyzetében utalt. A hegyek és az özönvíz eredetéről értekező mű első (latin) kiadása csak 1681-ben jelent meg,³⁵ így friss olvasmánynak lehetett jelen két évvel később Debrecenben. Bár az is elképzelhető, hogy a marginália csak valamivel később született. Annak ellenére, hogy képzett orvos volt, kevés gyógyászattal kapcsolatos könyvről tudunk: Leonhard Fuchs *Institutiones medicinae libri V.* című munkája szerepel a jegyzékén³⁶, valamint ismerjük Méliusz *Herbáriumának*³⁷ egykor a könyvtárában lévő példányát. A kötetet már a benne olvasható kéziratok latin–magyar receptekkel (mirigyre vagy dögghalálra, sülyre, lázra, vérhasra, hurutra, sömörre, álmatlanságra) gazdagon kibővítve szerezhette.

Teológia

Egyházatyák

Apáti viszonylag kevés alkalommal citálta az egyházatyák műveit, de a négy jeles nyugati egyházatyá: Szent Ambrus, Szent Jeromos, Nazianzoszi Szent Gergely és Szent Ágoston (többek között a *De civitate Deivel*) feltűnik a műveiben, utóbbi messze fölülmúlva a többieket. Megfigyelhető még Lactantius (*Divinarum institutionum*), Origenes (*Contra Celsum*), Tertullianus, Epiphanius és Paulus Orosius jelenléte.

³⁴ TURÓCZI-TROSTLER, 1961, i. m. 193.

³⁵ OGDEN, Henry Vining Seton, *Thomas Burnet's Telluris theoria sacra and mountain scenery = English Literary History*, (14)1947/2, 139–150.

³⁶ *Adattár* 14, 321, 125. tétel.

³⁷ TtREK Nagykönyvtára Rmk 156. L. a Függelékben.

A reformáció korának teológusai

Omniáriumában csak két név fordul elő közülük, az egyik jellemzően Kálvin az *Institutió*val, a másik Zacharias Ursinus. A *Vita triumphans* viszonylag kevés auktorra tartozik közülük: Kálvin *Institutió*jára hivatkozott, Hieronymus Zanchiusra a szabad akarattal kapcsolatban, valamint Lutherre és Zwinglire utalt még.

Katolikus szerzők

Apáti ritkán hivatkozott katolikus teológusokra, akkor is inkább vitázó éllel. A „pápisták” álláspontját idézve a szabad akarat kérdésében például nem felejtí el beszúrni: „távol légyen az káromkodás”.³⁸ A legérdekesebb közülük az *Omniárium* 1683. októberi prédikációjában felemlgetett Pázmány Péter, aki szerinte a *Kalauzában* „csónkán bonkán czitállya az mi Doctorink szavait, szant szándekkel nem akarja látni azoknak értelmét, tenné fel csak Ersek Úr az oculárt ott vagyon Calvinusnál...” – majd idézi az *Institutio* 3. könyvének sorait.³⁹ Pázmány mellett Carolus Scribanus, Roberto Bellarmino, Jacobus Tirinus és Benedict Pererira jezsuita, valamint Johann Tetzeldomonkos szerzetesek jelennek meg. A klérust képviseli még Claude D’Espence, a Sorbonne rektora, Beza vitapartnerre, egy helyen pedig hivatkozik a 13. századi nominalista Guillelmus Durandusra és a skolasztikus Tommaso de Vióra (Cajetanus, Gaetanus) is. A skolasztika fejedelmére, Aquinói Szent Tamásra összesen négy alkalommal utalt, ebből háromszor a *Vita triumphans*ban.

Az igehirdetés alapelvei

A korabeli homiletikában megkülönböztették az Ames–Perkins-féle gyakrabban alkalmazott „angliai” módszert és a Coccejus–Burman-féle „belgiomi” újabb metódust.⁴⁰ Apáti mindkét megoldást ismerhette, ugyanis az omniáriumába 1683–1684 környékén lejegyzett prédikációkban a legtöbbször id. Frans Burmant (1628–1679), az utrechti egyetem első coccejánus professzorát, Descartes követőjét,⁴¹ valamint a nagy hatású puritán szerzőt, William Ames-t (1576–1633) idézte. Mindkét név tizenhat-szor fordul elő a jegyzetekben. Az egykori Martonfalvi-tanítvány biztosan ismerte a tekintélyes debreceni professzor által kiadott Amesiust értelmező prédikációíráselméleti tankönyveket,⁴² de találkozott az usust, a praxist előtérbe helyező coccejánus

³⁸ *Omniárium*, 256.

³⁹ *Omniárium*, 194.

⁴⁰ CSORBA Dávid, „A’sovány lelket meg-szépíteni”, *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés, 5) 200–201.

⁴¹ ASSELT, Willem Jan van, *Expromissio or Fideiussio? A Seventeenth-Century Theological Debate between Voetians and Cocceians about the Nature of Christ’s Suretyship in Salvation History* = *Mid-America Journal of Theology*, Vol. 14, 2003, 48.

⁴² *Ars concionandi Amesiana* (Debrecen, 1666), *Exegesis libri primi Medullae Amesianae* (Debrecen, 1670), *Exegesis libri secundae Medullae Amesianae* (Debrecen, 1675), *Tanító és czáfólo theologia* (Debrecen, 1679)

megoldással⁴³ is: Burman Máté és Márk apostolokhoz írott magyarázatára és a *Synopsis theologiae*-ra utalt. Az omniáriumába lejegyzett prédikációk tanúsága szerint a homiletikai gyakorlatában alkalmazott hasznok közül leginkább a tanító és az intő hasznokat (usus) alkalmazta. Sokkal ritkábban kerül elő a vigasztalás és a cáfolás, a rettentés pedig mindössze egyszer. Egyszerre ritkán élt 3-4 haszonnal többel, de előfordult, hogy azokat keverve, vissza-visszatérve alkalmazta. Apáti homiletikai és retorikai elveinek tisztázása külön tanulmányt érdemelne.

A puritanizmus

A puritanizmus definíciója az elmúlt évtizedekben jelentős változáson ment keresztül: az osztályharc-elmélettől eljutottunk az egyházkormányzati reformokat igénylők kegyességi attitűdjéig. Legutóbb a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének tagjai és a velük kapcsolatban álló kutatók helyezték új megvilágításba az irányzatot, ennek egyik mérföldköve volt a 2006 novemberében tartott Medgyesi-konferencia, amely összegezte az eredményeket és új kérdések föltevésére ösztönözte a résztvevőket.⁴⁴ Disszertációikban Luffy Katalin⁴⁵ és Péntes Tiborc Szabolcs⁴⁶ árnyalták a puritanizmus összetettségét és különböző ágazatainak bonyolultságát, visszatérve a korabeli (részben ön)értelmezésekhez. A puritán prédikátor a Bibliát tekintette elsődleges vezérfonálynak (kegyesség gyakorlása, önvizsgálat és bűnbánat), az egyházat egyedül Krisztusra alapozta, elvetve a hierarchiát és a „pápás szokásokat” a liturgiában. A templomi szolgálat során pedig a perikóparendszer helyett szabadon választotta meg az alkalomhoz illő textust, a tanúságra és a haszonra helyezve a hangsúlyt. Ezen tulajdonságok bármelyikének hiánya nem kizáró ok, hiszen egy sokrétű modellről van szó.

Martonfalvi Tóth György szerepe jól ismert a kollégiumi oktatásban. A Debrecenben eltöltött évek alatt olyan impulzusok érhatték a fiatal Apátit, hogy kegyességi attitűdjét alapjaiban határozhatta meg a puritán szellem. A már említett Amesius volt a legnagyobb hatással Apátira: az *Omníárium*ban legalább tizenhatszor, a *Vita triumphans*ban ötször (főként a *Casus conscientiaera*), az *Urim et Thummim*ban egyszer: összesen tehát több mint hússzor hivatkozott rá és többször is a „magnus” jelzővel illette. Amesius mellett szerepel a puritanizmus elsőszámú conduct bookja: Lewis Bayly *Praxis pietatis*a és feltűnnek még egy-egy pillanatra William Perkins, John

⁴³ CSORBA Dávid, *A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai = Könyv és Könyvtár*, (30)2008, 123–129.

⁴⁴ L. Medgyesi Pál *redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Győri L. János, Debrecen, DEENK, 2008.

⁴⁵ LUFFY Katalin, „*Temető Jajjokban kezdtem én*”, *Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemség idején*, Doktori értekezés, Debrecen, DE BTK, 2008, 84–94.

⁴⁶ PÉNTES Tiborc Szabolcs, „*Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak...*”, *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*, Doktori értekezés, Debrecen, DE BTK, 2012, 28–37.

Lightfoot és John Owen is. A magyar puritánokat Martonfalvi Amesius *Medulla theologiae*jához írott magyarázata és Köleséri Sámuel képviselik.

Coccejánus olvasmányok

Johannes Koch (Coccejus) szövetségteológiája a Németalföldön járt peregrinusok közvetítésével talált utat Magyarországra. Ennek legfőbb jellemzője az Istennek szentelt kegyes életre törekvés volt, amely az Isten és az ember között létrejött többszörös szövetség (foedus gratiae – foedus operum) elméletére épült. A Szentírást szerinte legjobban saját szavaival lehet értelmezni, így az egyes részek összefüggését kell keresni. Mivel az Ószövetségben már benne foglaltatik Jézus Krisztus, így az az Újszövetség előképe (typus), amely utal az Újszövetségben leírtakra (antitypus). Leginkább ez a típuskereső igemagyarázat hatott a magyar református teológiai gondolkodásra. Emellett Coccejus kidolgozott egy, az ószövetségi próféciákból levezetett történelemszemléletet is. A sabbath kérdésében pedig a zsidókra vonatkozó előírásokat nem tartotta érvényesek a keresztyénekre.⁴⁷

Követői közül kiemelkedik a már említett Franz Burmann, aki jóval többször fordul elő Apáti írásaiban, mint az irányzat megalapozója, Johannes Coccejus. Természetesen Coccejus is kiérdemelte Apátitól a „magnus” jelzőt, ám viszonylag ritkán hivatkozott közvetlenül rá. Műveiben három alkalommal szerepel a *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei* című műve, majd mindkét disputációjában is feltűnik. Wilhelm Momma (*Oeconomia*ja és *Praelectiones theologicae*-ja), Johannes Braun, valamint Johann van der Waeyen képviselik még az irányzatot.

Alig kimutatható ortodoxia

A református ortodoxia bemutatása általában valamelyik vele összeütközésbe került irányzattal (puritanizmus, coccejánizmus, karteizianizmus) szemben történik. Szabó Géza definíciójában az egyház által helyesnek nyilvánított, intellektuálisan felépített és lezárt tanrendszerhez való hűséget emelte ki, offenzív és polémikus jelleggel fűszerezve.⁴⁸ Aza Goudriaan közelmúltban megjelent monográfiájában a fogalmat kiterjeszti mindazokra a teológusokra, akik ragaszkodnak a felekezeti előírásokhoz. Valójában inkább a 16–18. századra alkalmazható.⁴⁹

Az ortodox református teológusok közül Apáti omniáriumában egyedül a groningeri egyetem professzora, Samuel Maresius szerepel a Jacobus Tirinus jezsuita páterrel vitázó művével. A *Vita triumphans*ban is csak az idősebb Friedrich Spanheim

⁴⁷ ZOVÁNYI Jenő, *A coccejanismus története, Tanulmány a protestáns theologia multjából*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1890, 20–46. (A továbbiakban I. ZOVÁNYI 1890.)

⁴⁸ SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia, A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás, 1943 (A középdualai protestantizmus könyvtára, 5) 7–9.

⁴⁹ GOUDRIAAN, Aza, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625–1750, Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen*, Leiden, Boston, Brill, 2006 (Brill’s Series in Church History, 26) 3–4.

kapott helyet. Könyvjegyzékén viszont arányaiban sokkal jobban érezhető az ortodox jelenlét, amire később szeretnék visszatérni.

Hebraisták

Apáti első egyetemi disputációja a Christoph Wittich és Jacob Gaillard elnökle-tével 1686 novemberében megvédett *Urim et Thummim* volt. Hivatkozásai egészen érdekes alakzatot mutatnak: míg a Wittichnél védett első részben a legkülönbélebb szerzők szerepelnek Johannes Buxtorftól Maimonidesig, addig a Gaillard elnöklétével született második és harmadik részben többnyire bibliai locusokat találunk. Apáti felhasználta Buxtorf *Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum*a mellett két angol hebraista, Nicholas Fuller (1557–1626) *Miscellaneorum sacrorum* és John Spencer (1630–1693) *De legibus Hebraeorum* című műveit. Utóbbi lehetett Apáti disputációjának legfrissebb forrása, hiszen első, 1685-ös cambridge-i kiadását vagy második, 1686-os hágai kiadását olvashatta, szinte a megjelenés pillanatában.⁵⁰

Apáti egyik forrása a *Talmud* (Tan) volt, ami magába foglalja a „Misná”-t (Tanulás, a törvény kodifikációja) és azok magyarázatát a „Gemará”-t. A Talmudból két fejezetet (masszehet) külön is kiemelt: a 2. (Ünnep) rendből az ötödiket, a „Yomá”-t (Engesztelés napja) és az 5. (Szentségek) rendből az elsőt, a „Sevachim”-ot (Vágóáldozatok).⁵¹

A *De virga Mosis*ban a zsidó bibliaértelmezők közül utalt a 8–9. század között keletkezett *Pirke de Rabbi Eliezerre* (Rabbi Eliezer fejezetei), amely kommentálta Mózes könyveit.⁵² Az *Urim és Thummim*ban pedig a középkori rabbinikus szerzők közül a napjainkig népszerű Rasira (1040–1105), azaz Rabbi Slomó ben Jichákra, legalábbis öt rejtheti Apáti „R(abbi) Salomon”-ja. Rasi végigmagyarázta a Bibliát, előnyben részesítve a szöveg szó szerinti értelmezését. Hozzá hasonlóan ismert volt Ávrahám ibn Ezra (1089–1164) munkássága a Biblia értelmezéséről, különösen nyelvi jellegű kérdésekben. Ibn Ezra neoplatonizmusa (amelyre később még visszatérek) fontos forrása volt a 12. században létrejött kabbalának is.⁵³ A Biblia és a Talmud magyarázatában a szó szerinti értelmezés helyett a kabbalára támaszkodott a spanyol Móse ben Nahmán (Nahmanidész, 1194–1270).⁵⁴

A legjelentősebb középkori zsidó filozófus, Móse ben Maimon (Maimonidész, 1138–1204) megkísérelte összeegyeztetni Arisztotelészt a zsidó vallással, aminek eredményeképpen született meg előbb arabul, majd később héber fordításban a *Moré nevuhim* (Tévelygők útmutatója), amire Apáti három alkalommal is hivatkozott, egyszer pedig főművében is citálta. Szintén Arisztotelész követője volt Lévi ben

⁵⁰ ASSMANN, Jan, *Moses as go-between: John Spencer's theory of religious translation = Renaissance go-betweens, Cultural exchange in early modern Europe*, ed. Höfele, Andreas, Koppensfelds, Werner von, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2005, 163.

⁵¹ STEMBERGER, Günter, *A zsidó irodalom története*, Bp., Osiris, 2001, 64–74.

⁵² STEMBERGER 2001, i. m. 85–87.

⁵³ STEMBERGER 2001, i. m. 100, 116.

⁵⁴ STEMBERGER 2001, i. m. 100.

Gersóm (Gersonidész, 1288–1344), aki az arab Averroes-val vitázva egyeztetette a filozófia és a teológia közötti nézeteltéréseket.⁵⁵

Az itáliai reneszánsz hatása alá került zsidó filozófusok közül Azarjá ben Rossi rabbi (ca. 1511–1578) *Meor Enaim* (Szemek világossága, 1573) című művét valószínűleg a zsidó hagyományokkal kapcsolatban olvashatta Apáti.⁵⁶

Filozófia

Descartes problémamegoldáson alapuló filozófiai rendszerét hagyományosan úgy tekintik, mint amely felszabadította a filozófiát a teológia uralma alól, és egyben hatással volt a teológiára és a természettudományokra.⁵⁷ A kartezianizmus alapvetően református közegben terjedt a 17–18. századi Európában, köszönhetően a németalföldi egyetemeket látogató peregrinus diákoknak. Magyarországi bázisát a református kollégiumok alkották (Nagyenyed, Patak és Debrecen), az itt tanító professzorok és a végzett diákok terjesztették.⁵⁸ Közéjük tartozott a magyarországi recepció kiemelkedő alakjaként ismert Apáti is, akivel filozófiatörténeti szempontból Erdélyi János,⁵⁹ Turóczi-Trostler József⁶⁰ és Laczházi Gyula⁶¹ foglalkoztak érdemben.

Meglepve tapasztaltam, hogy Apáti omniáriumában alig van nyoma Descartes filozófiájának, mindössze Hermann Witsius *Sara et Hagara* és Jacob Gaillard jelennek meg a lapjain. Disputációiban még ennyi sem, ugyanis nem találtam karteziánus szerzőt, akire hivatkozott volna – de az értekezések témája ezt nem is indokolta. Turóczi-Trostler József kimutatta, hogy Descartes eszméinek első angliai hirdetője, Antoine le Grand *Institutiones philosophiae secundum principia R. Cartesii nova methodo adornataj*ának (1672) az emberről szóló könyve szolgált alapul a *Vita triumphans* szerkezetéhez, amely szerinte a hazai karteziánus recepció egyik kiemelkedő teljesítménye.⁶² Vele szemben Bán Imre úgy vélte, hogy „a szerző Descartes-nak a címlapra függesztett nevével jobbadán a korszerűségnek, a divatnak hódol [...] de a karteziánus filozófia és világmagyarázat lényeges problémái közül alig néhányat fejteget”. Kifogásolta azt is, hogy a *Vita triumphans* nem rendszeres filozófiai kézikönyv, és csak a szabad akarat és a szenvedélyek kérdésével

⁵⁵ STEMBERGER 2001, i. m. 109–112.

⁵⁶ STEMBERGER 2001, i. m. 155–156.

⁵⁷ VERBEEK, Teo, *Mennyi karteziánus..., Különbözőség és azonosság a holland kartezianizmusban = Kellék, (32)2007, 81.*

⁵⁸ MESTER Béla, *A magyar kartezianizmus történetirási hagyományaink tükrében = Kellék, (32)2007, 95–96, 100–104.*

⁵⁹ ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet történelméhez III. Apáti Miklós = Sárospataki Füzetek, 1857–58, 625–635.*

⁶⁰ TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. I, 183–194.

⁶¹ LACZHÁZI Gyula, *A karteziánus szenvedélyelmélet magyar recepciójáról = Kellék, (32)2007, 119–125. (A továbbiakban I. LACZHÁZI 2007.); LACZHÁZI 2009, i. m. 88–96.*

⁶² TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. I, 193–194.

foglalkozik.⁶³ Kettejük vitáján túl kétségtelen, hogy Apáti a főművében legalább tízszer hivatkozott Descartes-ra, cím szerint a *De passionibus animae*, a *Meditationes*, valamint a *Tractatus de homine, et de formatione foetus* szerepelnek a szövegben. Újabban Laczházi Gyula⁶⁴ mutatta ki Descartes szenvedélyelméletének jelenlétét a *Vita triumphans* szövegében.

Apáti és a karteziánus filozófia egyik érdekes alakja, Pierre Poiret viszonyát egy korábbi tanulmányomban már felvázoltam.⁶⁵ Poiret-től a *De immortalitate animi* és a *Cogitationes rationales de Deo, anima et malo* (1677) többször is megjelenik a főművében. Rajtuk kívül még a disputációin elnöklő professzorokra, Christoph Wittichre és Jacob Gaillard-ra hivatkozott.

A filozófiatörténészek eddig nem szenteltek kellő figyelmet egy 14 levél terjedelmű írásának, amely Vári Mihály *Thabera* című munkájához csatolva Kolozsvárott, Tegledi Pap Sámuel műhelyében jelent meg 1716-ban. Apáti ... *Vári Mihály uramhoz... Vári Kristina szerelmes hajadon leánya' égi tűz miatt esett szomorú halála felett, vigasztaló levele...* a címében filozófiától mentes tartalmat sugallt, talán ezért nem keltette fel az érdeklődésüket. A megszólított (Karmaci) Vári Mihály egykor szintén a debreceni Kollégiumban tanult, 1672. április 5-én írta alá a törvényeket majd egészen a seniorságig vitte. 1683-ban Leidenben peregrinált, ahol két alkalommal is disputált.⁶⁶ Egy ideig együtt tanultak Apátival, aki 1685 augusztusában érkezett a városba és egy hónap múlva verssel⁶⁷ köszöntötte a disputáló Várit, majd annak hazatérte után is leveleztek.⁶⁸ Apáti a *Vita triumphans* lapjain is megidézte egykori diáktársát.⁶⁹ Vári 1688-tól munkácsi, majd ungvári, 1695-től radvánci, azután deregyői,⁷⁰ 1699-től szatmári lelkészként szolgált. 1701 és 1708 között Debrecenben a filozófia és a „Sacra Biblia” professzoraként karteziánus szellemben tanított.⁷¹

⁶³ BÀN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., MTA, 1958 (Irodalomtörténeti könyvtár, 2) 191, 58. jegyz.

⁶⁴ LACZHÁZI 2007, i. m. 119–125.

⁶⁵ OLÁH Róbert, *Pierre Poiret ajándéka, Adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához = Könyv és Könyvtár*, 2006, 183–192. A továbbiakban I. OLÁH 2006.

⁶⁶ Burcher de Volder elnökletével I. *Theorema philosophicum*, Leiden, 1684 (RMK III. 3296.), Wolferdus Senguerdius elnökletével I. *De metallo regio*, Leiden, 1685 (RMK III. 3354.) Apáti mindkettőt említi a *Vigasztaló levele* 91. oldalán.

⁶⁷ RMK III. 3354.

⁶⁸ *Vigasztaló levele*, 111.

⁶⁹ „Quod non sine ratione pro Symbolo sibi desponavit unicus ex nostris Benevolis Cl(arissime) D(omine) M(ichael) W(ári) Hung(arus) P(hilosophiae) D(ocor) et A(trium) L(iberalium) M(agister) cui semper novercabatur Fortuna...” (*Vita triumphans*, 148.)

⁷⁰ Apátit válthatta Galambos Ferenc udvarában, vagy a község lelkésze lehetett. Apáti Erzsébet nevű hűgának férje, Pathai K. István szintén szolgált Deregyőn, valamikor 1684 és 1695 között. Lehetséges, hogy Pathai ajánlotta Galambos figyelmébe sógorát, aki pedig Vári Mihályt protezsálta. L. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, 3. jav. és bőv. kiad., Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 459–460. (A továbbiakban I. ZOVÁNYI 1977.)

⁷¹ TÓTH Béla, *A Kollégium története a XVIII. században = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, Bp., 1988, 74.

Ezután visszatért Szatmárra, ahol 1710 és 1719 között betöltötte az egyházmegye esperesi tisztjét. Nagykőrösön hunyt el 1723-ban.⁷²

A fiatalon elhunyt lányát gyászoló Vári Mihály megszólítása után, az első szakaszban a „mi Coripheusunk, Méltóságos Ur „Cartesius de Pass(iones animae)” 141. és 142. artikulusát idézi Apáti a szomorúságról.⁷³ A lélek szenvedélyeinek ezen részében Descartes azt vizsgálja, hogy mennyiben hasznosak a szenvedélyek a lélek számára. Apáti pedig a vigasztalás következő oldalain Descartes elmélete alapján azt fejtegeti Várinak, hogy jobb távol tartani a szomorúságot az elméjétől. Az „igaz Okoskodás’ mezejére ki-eredvén” saját anyanyelvén tolmácsolja a karteziánus szenvedélyelmélet egyes részleteit – Apáczai után⁷⁴ Magyarországon talán másodikként. A 107. oldalon még egy Descartes-művet citál Várinak, az először a *Discours de la Méthode*-dal együtt megjelent (Leiden, 1637), felhőképződéssel, esővel, zivatarral, és villámlással foglalkozó *Les Météores* (Égi jelenségek)⁷⁵ 7. fejezetének 3. bekezdését, utalva ezzel a Vári Krisztina halála előtt észlelt baljós időjárási jelenségekre.⁷⁶

Hogyan illeszthető ez a filozófiai eszmefuttatás a lekipásztor alapvető feladathoz, a gyászban való vigasztaláshoz? Viszonylag ritkán olvashatunk magasan képzett értelmiségihez írott hasonló műveket, többnyire valamelyik nemesi család tagjaihoz szólnak a Szentírásból vett példázatokon keresztül. Apáti, mint Vári „igaz Jónatánja” viszont Descartes-ban találta meg a közös nevezőt egykori diáktársával és barátjával, a külföldi egyetemet megjárt „philosophiának doktorával”. Így kerülhetett ez a szokatlan részlet a szövegbe, amely második és harmadik szakasza egyébként bővelkedik a tragikus esetre vonatkoztatott filozófiai, bibliai és történelmi párhuzamokban. Érdeemes volna egy önálló tanulmányban alaposabb filológiai vizsgálatot végezni a szövegen.

Heterodox olvasmányok református környezetben

Kevés adat áll rendelkezésünkre arról, hogy a hazai reformátusság hogyan viszonyult a szélsőségesen heterodox tanokhoz a kora újkorban. Abban az időben,

⁷² ZOVÁNYI 1977, i. m. 676.

⁷³ „Nagy gonoszsa az Elmének a’ Szomorúság; mert a’ Szomorúságba’ áll, minde’ alkalmatlanság, mellyet szenved az Elme a’ véle ellenkező dologtól: A’ Szomorúságot azért el-kell az Elméről háritani; mert ha erőt vészen magának, nagy betegségbe ejti a’ Testet; gyakorta pedig jobbnak találtattott lenni a’ bizonytalan Öröm a’ bizonyos Szomorúságnál.” (*Vigasztaló levele*, 87.)

⁷⁴ LACZHÁZI 2007, i. m. 119–121.

⁷⁵ SIMONYI Károly, *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől a huszadik század végéig*, 5. jav. bőv. kiad., Bp., Akadémiai, 2011, 219.

⁷⁶ „Tudván (...) mint bölts Philosophus Atya, mitsoda légyen a’ *Travados procella*; mivel kevés idővel mintegy fél órával ez előtt, Napnyugot felől láttad jöni ama’ terhes Felhőkét, melly a’ *Belgák* által hasonlítottatik az Ökör szemhez (:*Oculus Bovis*:) *Cartes. meteor. Cap 7. §. 3.* gondolván mi következhetik még abból...”

amikor a radnóti zsinaton elítélték a coccejánizmus és a karteizianizmus képviselőit,⁷⁷ nem tudunk róla, hogy rózsakeresztes, kabbalista vagy más hasonló, a kálvinizmus alapvető tanításaival szöges ellentétben álló nézetei miatt egyetlen lelkész vagy tanár ellen vizsgálatot folytattak volna. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy nem találkoztak ezekkel a nézetekkel a külföldi egyetemeket látogató peregrinusok tömege, sokkal inkább arról, hogy csiráiban jelen lehetett ez a fajta irodalom is az olvasmányanyagukban, de ritkán jutott felszínre. Kevesen olvashatták ezeket a szövegeket (leginkább kuriózumként), és akik olvasták, azok sem nyilatkoztak róluk. Pedig van rá példa, hogy kálvinista környezetben is megtúrták a „titkos tanokat”, hogy az ortodox teológiával össze lehetett békíteni a heterodoxiát. A 17. század elején, a németországi Hessen-Kassel tartományban Hesseni Móric fejedelem mindent elkövetett, hogy a marburgi egyetemről kiszorítsa a lutheránusokat és tisztán kálvinista professzori kar jöjjön létre. Szenci Molnár Albert marburgi éveinek legfőbb patrónusa egyben pánszofista, hermetikus és rózsakeresztes szerzők bőkezű mecénása is volt. 1607-ben Raphael Eglinust hívta meg az egyetemre professzornak, aki merev kálvinizmusa mellett „pánszofikus rajongással nézte a rózsakereszteseket, és alkimista kísérleteket végzett, a kabbalát súroló szemlélettel keresett rejtett összefüggéseket a természetben.” Kiadta az *Assertio Fraternitatis R. C. quam Rosae Crucis vocant, a quodam Fraternitatis ejus Socio Carmine expressa* (Frankfurt, 1618) című rózsakeresztes programiratot is.⁷⁸

Közelebbi példával élve: a gyulafehérvári kollégium herborni tanára, Johann Heinrich Alsted (1588–1638) több művének forrásai között voltak hermetikus és profetikus szerzők,⁷⁹ és ismerte Robert Fludd életművének több darabját.⁸⁰ Még olyan személyek is kapcsolatba kerültek a nonkomformista nézetekkel, mint Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes. A puritanizmussal szembehelezkedő lizskai lelkész közel 400 tételes könyvjegyzékén a többnyire szigorúan kálvinista művek (Kálvin, Béza, Zanchius) között is feltűnik egy kolligátum, benne a „Tractatus Theologo-philosophicus fratrum Rosae Crucis. Oppenheimii. 1617.”⁸¹ A rózsakeresztes irat szerzője a „Rudolf Otreb” anagramma mögé rejtőző Robert Fludd (1574–1637)

⁷⁷ Az 1673-as radnóti zsinaton megtiltották Pataki Istvánnak, Hunyadi Pálnak, Dézsi Mártonnak és Csermátoni Pálnak, hogy karteziánus vagy coccejánus nézeteiket hirdessék. (L. ZOVÁNYI 1890, i. m. 130–134.)

⁷⁸ Egyik marburgi peregrinus diákunk, Vári F. Mihály egy kolligátumban hazahozta Eglinus műveit. L. IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata = Studia litteraria, A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetének közleményei*, (45)2007, 126–142.

⁷⁹ VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliastái*, I. Tanulmányok, összeáll. Juhász Levente, Viskolcz Noémi, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2003, 84–89.

⁸⁰ KNAPP Éva, *Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban = Magyar Könyvszemle*, 2005, 56–64.

⁸¹ *Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657)*, sajtó alá rend. Varga András, Bp., Szeged, Scriptum, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13) 65.

volt, az ismert matematikus, asztrológus, rózsakeresztes és kabbalista. A kötet másik tulajdonosa Párgai András (1590–1636), Antonio Guevara *Fejedelmeknek serkentő órája* fordítója volt.⁸² A rózsakeresztes mű azt példázhatja, hogy Miskolci és Prágai is érdeklődött a különös és felforgató irományok iránt, még ha azokat talán inkább kritikus, mint befogadó attitűddel olvashatták is.

Reneszánsz újplatonizmus és hermetizmus

Németalföldön nyíltabban hirdethették tanaikat a heterodox nézetek képviselői, peregrinusévei alatt Apátinak kétszer is szerencséje volt egy Theophilus Cosmopolita nevű, hermetikus és paracelzista szabadgondolkodóhoz.⁸³ Omniáriumának egyik lapján nyilatkozott a hazafelé vezető úton átélt viszontagságok között arról, hogy a lengyelországi „...Jaraszlóban Két Hétiig való Arestumot” szenvedtek Bánki János peregrinustársával.⁸⁴ Ekkor jutott hozzá az újplatonista filozófiához és a hermetizmushoz kötődő kötethez, amely ma a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának G 2588-as jelzetét viseli. Bejegyzése szerint Johannes Methlen jaroslawi magisztrátus Andreas nevű barátjától kapta 1690. január 8-án.

Az újplatonizmus kifejezés elkülöníti a Plótinossal (Kr. u. 204–270) kezdődő és a 6. századig élő, platóni hagyományokra épülő filozófiát Platón közvetlen tanítványainak filozófiájától és a korai Római Birodalom platonistáitól. Képviselői hatással voltak a korai kereszténységre (Szent Ágoston, pseudo-Dionüsziosz), tanításaikat a reneszánsz idején Marsilio Ficino elevenítette fel.⁸⁵ Ficino fordításában és összeállításában jelentek meg a lengyelországi kötetben található szövegek is, amelyek Janus Pannonius, Francesco Bandini, Galeotto Marzio és Antonio Bonfini közvetítésével eljutottak a 15. századvégi Magyarországra.⁸⁶ A 16. században szórványszerűen, Dudith András, Enyedi György és mások könyvtárában is kimutatható az újplatonikus szerzők jelenléte,⁸⁷ a 17. század végéről eddig kevés adat áll rendelkezésünkre.

Apáti fent említett kötete a legfontosabb újplatonikus szerzők válogatását tartalmazza. Első darabja, Jamblikhosz *De mysteriis* című műve a teurgia védelmében született. A teurgia (theo-ergia, azaz isteni cselekedet) művelői rituális mágiával szerették volna elérni, hogy az isteni erő testet öltjön egy tárgyban vagy egy személyben. A teurgia a mágikus korrespondencia elvén működik, miszerint a világegyetem minden egyes

⁸² A kolligátum művelődéstörténeti vonatkozásait Fazekas Sándor készülő tanulmányában dolgozza fel. Ezúton köszönöm a nagylelkű segítségét.

⁸³ LACZHÁZI 2009, i. m. 88.

⁸⁴ BÀN Imre, *Adatok Apáti Miklós életrajzához = Filológiai Közöny*, 1958, 437; Valamint Apáti *omniáriuma*, újrakezdődő számozás a kézirat végén, 8v; Weszpréminél l. „Jaraszlóban piszkos börtönhelyiség kellemetlenségeit kellett két héten keresztül elviselnie.” (WESZPRÉMI 1970, i. m. 71.)

⁸⁵ WALLIS, Richard T., *Az újplatonizmus*, Bp., Osiris, 2002 (Historia philosophiae) 15–16. (A továbbiakban l. WALLIS 2002.)

⁸⁶ KULCSÁR Péter, *Az újplatonizmus Magyarországon = Irodalomtörténeti Közlemények*, (87)1983/1–3, 41–47.

⁸⁷ KÁLDOS János, „Az unitárius Plátón” – Enyedi György = *Keresztény Magvető*, (104)1998/2, 159–166.

része tükrözi az összes többi részt, az anyagi világ a láthatatlan isteni erők tükörképe, így a képmást az ősképpel összekötő erők hálózatának köszönhetően a megfelelő tárgyak manipulálásával kapcsolatba léphetünk az általuk képviselt istenségekkel. Ez a hatás kiterjed az égi szférákra, kivéve az „Egyet”, ami az újplatonikusoknál a világot alkotó három egymás fölött álló hiposztázis közül (Lélek – pszükhé, Értelem – nusz, Egy) a legfelső. Jamblikhosz emellett figyelmet szentel még a divinációnak (jóslás) is, aminek szerinte létezik egy magasabb, természetes és alacsonyabb, mesterséges módja is.⁸⁸ A teurgia elvi igazolását Proklosz közölte a kötet második darabjaként szolgáló *De sacrificio et magia* című művében.⁸⁹ A következő három mű (3–5.) tartalmi egységet alkotva a daemonológiáról értekezik. Harmadikként a *Proclus in Platonicum Alcibiadem de anima, atque de daemone* címmel jelenik meg, ezt követi Porphüriosz *De divinis atque daemonibus* és (pszeudo) Pszellosz *De daemonibus*. Porphüriosz (232 k.–305 k.) az újplatonisták első nemzedékéhez tartozott, Proklosz (412–485) pedig a Justinianus császár által 529-ben bezárított athéni iskola filozófusa volt.⁹⁰ A keleti keresztények a 11. századi bizánci reneszánsz idején kezdték el tanulmányozni az újplatonikus tanokat Mihail Pszellosz (1018–1079) iskolájában.⁹¹ A tévesen neki tulajdonított, ám az ő műveiből származó szöveg értekezik a négy fő elem szerinti beosztásban a démonok hat fajtájáról⁹², amelyet valaki (nem feltétlenül Apáti) a szöveg olvasása közben meg is számozott.

A gyűjtemény végén Hermész Triszmegisztoz *Pimandere* (Poimandrész) és az *Asclepius* áll. A hermetikus hagyomány és az alapszövegének számító *Corpus Hermeticorum* is Ficino közvetítésével talált utat a reneszánszban az európai kultúra felé. A történet azzal a 14. században másolt görög nyelvű kézirrattal kezdődött, amelyet egy macedón szerzetes juttatott el Bizánzból Firenzébe, hogy Cosimo de Medici parancsára a (Platon-fordítást félbehagyva) Ficino latinra fordítsa. A mű dialógusokból épül fel és egyiptomi keretbe foglalt hermetikus tanításokat közöl. A firenzei filozófus ezt az iratot az Ószövetséghez hasonlóan az isteni kinyilatkoztatás egyik részének tekintette, és a titkos-mágikus iratok gyűjteményét Hermésznek, a Mózes-sel egy időben élt egyiptomi papnak tulajdonította. Csak 1614-ben bizonyította be Isaac Casaubon, hogy a szövegek a Kr. u. 3. században keletkezett, feltehetően több ismeretlen görög szerző munkájaként. A benne olvasható traktátusok asztrológiával, mágiával, alkímiával, vagy gnosztikus filozófiával és teológiával foglalkoznak. A 14 traktátusból álló *Corpus Hermeticorum* (amelyet Ficino az első traktátus után *Pimandernek* keresztelt) a Genezishez nagyon hasonló teremtéstörténetet mesél el: Isten szavára keletkező világgal, amely Ige Isten fiaként később megtestesül, és

⁸⁸ WALLIS 2002, i. m. 168–169.

⁸⁹ WALLIS 2002, i. m. 140–151.

⁹⁰ WALLIS 2002, i. m. 15.

⁹¹ WALLIS 2002, i. m. 219.

⁹² ZAMBELLI, Paola, *White magic, black magic in the European renaissance, From Ficino, Pico, Della Porta to Trithemius, Agrippa, Bruno*, Leiden, Brill, 2007 (Studies in medieval and reformation traditions, 125) 66, 68, 96.

az ő képmására teremtett bűnbe eső emberrel.⁹³ A benne felvázolt asztro-mágikus világmépben összefonódik a mágia a misztikával és a vallással. Ezt az irat méltatásakor bölcsen elhallgatta Ficino, mivel a célja az volt, hogy a szövegeket ősiinek, hitelesnek és a keresztény teológiához illeszthetőnek láttassa.⁹⁴ Ficino Plótinosz nyomán maga is összeegyeztethetőnek vélte a keresztény vallást és a „fehér” mágiát (theurgia), amiben nincs ártó szándék, és nem lép fel az Istenekkel szemben, de a fekete mágiát (goétia) elutasította.⁹⁵

A Pseudo-Apuleius által latinra fordított *Asclepiust* eredetileg az ősi egyiptomi vallást összefoglaló iratnak tartották. Az első része az Istennel, a Világgal és az Emberrel foglalkozik – Ficino reneszánsz ízlésének megfelelően főként emberközpontú megközelítéssel. A második dualista megközelítéssel a jó mellett a gonosz eredetével foglalkozik, a harmadik pedig az ember és az istenek kapcsolatát tárgyalja. Az egyik legérdekesebb vonása, hogy megjelenik benne az exaltatio, amely segítségével az ember képes a testét hátrahagyva felemelkedni, megistenülni.⁹⁶

A kabbala

Csak említés szintjén szerepel a középkori spanyol kabbala legfontosabb műve, a *Zohár* (Ragyogás) könyve a *De virga Mosis* forrásai között. A 13. század végén keletkezett misztikus írás részben a Pentateuchus kabbalisztikus kommentárját és az ehhez írott kiegészítéseket tartalmazza.⁹⁷ Turóczi-Trostler mutatott rá, hogy Apáti Menasseh ben Israel (1604–1657) amsterdami rabbi egyik kabbalisztikus művét is olvashatta németalföldi tartózkodása alatt.⁹⁸

Protestáns misztika

Ahogy korábban már bemutattam, Pierre Poiret a Hollandiából hazainduló kedves tanítványát megajándékozta az Antoinette Bourignon (1616–1680) három művét tartalmazó kolligátummal. A kötet első darabja a *Lapis Lydius* címet viseli, melyben Bourignon 326 pontban cáfolta Georg Heinrich Burchardt evangélikus lelkész vádjait. A második a *Renovatio spiritus evangelici*, a harmadik a *Tractatus admirabilis de vera virtute*. Apáti olvasta is a műveket, a lapszéleken végig jegyzetelte a Bourignon által jelöletlenül idézett bibliai locusokat, valamint utalt néhány másik műre is. Kálvin *Institutiója* és a *Heidelbergi Káté* mellett John Ligthfoot (a János evangéliumához írott kommentárja) és Poiret (*Oeconomiae divinae libri sex*) neve

⁹³ SZÖNYI György Endre, *Titkos tudományok és babonák, A 15–17. század művelődéstörténetéhez*, Bp., Magvető, 1978 (Gyorsuló idő) 16–26. (A továbbiakban I. SZÖNYI 1978.)

⁹⁴ SZÖNYI György Endre, „Exaltatio” és hatalom, *Okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben*, Szeged, JATEPress, 1998 (Ikonográfia és műértelmezés, 7) 101–102. (A továbbiakban I. SZÖNYI 1998.)

⁹⁵ SZÖNYI 1978, i. m. 35–36.

⁹⁶ SZÖNYI 1998, i. m. 102–103.

⁹⁷ STEMBERGER 2001, i. m. 118–119.

⁹⁸ TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. I, 184–185.

többször is szerepel a margináliákban. Poiret mintaképe, az aszkéta közösséget alapító, az egyház külső jegyeit gyakran bíráló, a hatóságok által üldözött misztikus rajongóként ismert, magát hol „Napba öltözött Asszonynak”, hol „az Ember Fiának második jelenésének” tekintő Bourignon sem tartozott a református egyház bevett auktorai közé.⁹⁹

A misztikusok kedvelt olvasmányát, Thomas a Kempis *De imitatione Christijét* is jól ismerte Apáti. Háromszor is idézte, valamint a *Vita triumphans* három mottójából az elsőt is a *Krisztus követése* harmadik könyvéből választotta.

OLÁH RÓBERT

The literacy of a Calvinist pastor

Apáti Madár Miklós' readings

Miklós Apáti Madár (1662–1724), Hungarian pastor (and physician), was graduated in the Low Countries. Concerning his book culture, we can gain information from his written omniarium and album amicorum, his dissertations at the University of Leiden and the *Vita triumphans civilis* (1688). The fragmentary inventory of his 57 books (1692–1696), which he shared with his environment after his return. In his works he cited more than 160 authors. The Holy Bible was his fundamental source, and he has read also classical authors, historians and the members of Hugo Grotius' school in constitutional theory. Puritanism and Coccejanism influenced him, but he knew the orthodox reformed authors as well. He was a committed follower of the philosophy of Descartes. Five of his books remained to our age, testifying that he was interested in the Renaissance Neoplatonism, the Hermetic teachings, the Protestant Mysticism, and possibly, the Kabbalah.

⁹⁹ OLÁH 2006, i. m. 187–188.